

A lengyel Piemontból a legukránabb város*

Tarik Cyril Amar kötetének témája Lvivnek (Lemberg, Lvov, Lwów), az egykori Kelet-Galícia fővárosának szovjetizálása és elukránosítása a második világháború alatt és az azt követő sztálini, valamint hruscsovi időszakban. A szerző hiánypótló módon vizsgálja azoknak a birodalomépítésből következő makroszintű folyamatoknak és az ezzel megbirkózni igyekvő helyi stratégiáknak az összejátzását, amelyek a mai modern Lvivet kialakították. A Columbia Egyetem oktatója több mint egy évtizede kutatja a Szovjetunióhoz 1939-ben került Nyugat-Ukrajna történetét, kiemelt figyelmet szentelve a szovjetizálás és a helyi nacionalizmus közötti kölcsönhatás elemzésének. A kezünkben tartott kötet a szerző első megjelent monográfiája, amely Lviv városának példáján keresztül mutatja be kutatásainak eredményeit.

A mű beilleszthető abba az immár több évtizedes trendbe, amely egy lokális közösségen keresztül vizsgálja az etnikai konfliktusok, illetve a nacionalizmus alakváltozásait. Lviv mint több impériumváltáson is keresztülment multietnikus város szinte kínálja magát a hasonló vizsgálatok lefolytatására, ezért mára több átfogó monográfia is megjelent ebben a témában. Markian Prokopovych meghatározó monográfiájában¹ a

* Tarik Cyril AMAR: *Paradox of Ukrainian Lviv. A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 2015. 356 p.

¹ Markian PROKOPOVYCH: *Habsburg Lemberg. Architecture, Public Space, and Politics in the Galician Capital 1772–1914*. Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2009.

Habsburg-uralom alatti Lemberg építészetének változásán keresztül vizsgálta a Habsburg birodalmi reprezentációt, majd a lengyel nacionalizmus térnyerését és válaszát, amely a 20. század elejére sikeresen a saját képére formálta a várost. A középületek és a városrendezés reprezentációs jellegének elemzésével szemben Christoph Mick saját vizsgálódásának középpontjába a politikai erőszak megjelenését állította, és azt próbálta bemutatni, hogy a felbomló államok romjain a helyi lengyel és ukrán nacionalizmusok versengése hogyan torkollott fegyveres konfliktusba, ez hogyan vezetett tömeggyilkosságok elkövetéséhez, illetve a helyi közösség emlékezetében milyen formában jelentek meg ezek az események.² William Jay Risch a város történetének hidegháborús szakaszát dolgozta fel, különös hangsúlyt fektetve az 1960-as évek és a Szovjetunió felbomlása közti időszakra.³ A szerző érdeklődésének középpontjában az ukrán nacionalizmus továbbélése és annak a helyi szubkultúrákban való megjelenése, a hivatalos állami ideológia által elítélendőnek minősített ukrán „polgári nacionalizmus” és a kollaboráció közötti összefüggés állt. A város rendszerváltás utáni viszonyaival Roman Szporluk foglalkozott a Szovjetunió felbomlását taglaló munkájában.⁴ Tarik Amar könyve tehát a Lviv-feldolgozások között kitölti a kronológiai űrt, és egy különösen fontos eseménysort, a város szovjetté válásának folyamatát elemzi nagy részletességgel. Az, hogy a kötet a helyi elitek és a hétköznapi emberek tevékenységét helyezi a fókuszba, rokonítja a szovjetológiai irodalom egyik klasszikusával, Stephen Kotkin Magnyitogorszkról írt monográfiájával,⁵ ahol a szerző a

² Christoph MICK: *Kriegserfahrungen in einer multiethnischen Stadt: Lemberg 1914–1947*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2010, valamint ennek bővített változata angolul: Christoph Mick: *Lemberg, Lwów, L'viv, 1914–1947: Violence and Ethnicity in a Contested City*. Indiana University Press, West Lafayette, Indiana, 2016.

³ William Jay RISCH: *The Ukrainian West. Culture and Fate of Empire in Soviet L'viv*. Harvard University Press, Cambridge, MA, 2011.

⁴ Roman SZPORLUK: *Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union*. Hoover Institution Press, Stanford, California, 2000.

⁵ Stephen KOTKIN: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley, 1995.

helyi hatalom és lakosság cselekvési lehetőségeit, a sztálinizmus értékrendszer-jellegét hangsúlyozza.

Tarik Amar kötete Lviv második világháború alatti és utáni átalakulását vizsgálja, amely során a város többnemzetiségű településből szovjet és ukrán központtá vált. A második világháború előtt az ukránok a város lakosságának csupán egyhatodát tették ki, s ezáltal a város legkisebb és legerőtlenebb népcsoportját alkották. A város lakosainak többségét a lengyelek adták, akik a város vezetésében és kulturális életében már az első világháború előtt is olyan domináns pozícióval rendelkeztek, hogy a Monarchia ideje alatt a helyi lengyel értelmiség egy része a várost és Galiciát a majdani független Lengyelország magvát alkotó lengyel Piemontnak tartotta. 1991-re Lviv etnikai, nyelvi és kulturális értelemben Ukrajna legukránabb nagyvárosává vált, az egyetlen olyan jelentős településsé az országban, amelynek nyilvános terei meghatározó módon ukránnak tekinthetők. Ennek eredményeként a város különleges szerepet játszott az ukrán nemzeti identitás formálásában.

A szerző tézise szerint a mai város kialakításának fő motorja a szovjet nemzetépítési stratégia volt. E stratégia három legfontosabb elemének az 1940-es és az 1950-es években végbement szovjetizáció, az ukránosítás és az iparosítás volt tekinthető. Az 1939-ben megszerzett Nyugat-Ukrajna a szovjet vezetés szemében elmaradott területként jelent meg, amelynek civilizálása a hivatalos diskurzusban kiemelt helyen szerepelt. A helyi szovjet politika a kaukázusi vagy közép-ázsiai szovjet tagköztársaságok nemzetépítéséhez hasonló módon járt el Lviv szovjetizálása során. A különbséget Tarik Amar szerint az jelentette, hogy a szovjet diskurzusban az elmaradottság egyik formáját megtestesítő feudalizmus mellett Nyugat-Ukrajnában a kapitalizmus is megjelent, mint leküzdendő ellenfél. Ezzel a különálló helyi politikával viszont a szovjet hatóságok Lvivet Szovjet-Ukrajna többi részétől eltérő módon kezelték, így akaratlanul is hozzájárultak az 1939 előtti szovjet-ukrán identitástól különböző nyugat-ukrán identitás megerősödéséhez. Ennek is szerepe van abban, hogy a város ma is Ukrajna legerősebb helyi identitással rendelkező településének számít.

A kötet nyolc fejezetből áll, amelyek két nagyobb egységre tagolhatók. Az első négy fejezet kronologikusan vezeti végig az olvasót Lviv 1939 előtti történelmében, az első szovjet megszálláson, az előbbit követő német megszálláson, majd a szovjet hatalom 1944-es ismételt berendezkedésén. Az ezt követő négy fejezet problémaközpontúan tárgyalja a második világháború utáni iparosítást, a helyi értelmiség helyzetét, a fennmaradt zsidó közösséget és a város emlékezetpolitikáját.

Az első fejezetben így a szerző bemutatja a lengyel többségű és lengyel elit által dominált, de ukránok lakta vidéken elhelyezkedő Lwów történelmi hátterét, az ukrán nemzeti mozgósítás által támasztott kihívásokat és az ebből eredő lengyel–ukrán konfliktust. A szerző a város ukránosításának kezdeteként az első szovjet megszállást jelöli meg. A szovjet megszállással a lengyel vezetés elvesztette a hivatalos szimbolikus politika feletti dominanciáját. Az új szovjet hivatalos diskurzus a helyi, nyugat-ukrán nacionalista szlogenek egy részét átvette: a lengyel Lwóvból így lett Lviv, az ősi ukrán város. Az ukrán nyelv kötelező tantárggyá vált, és a hivatalos kultúrában a lengyel nacionalizmust lecserélte a szovjet-ukrán nemzeti-romantikus kánon. A lvivi ukrán elit egy része várakozással fogadta a szovjeteket, leginkább azért, mert támogatta az ukránosítás politikáját. A szerző ugyanakkor arra is rámutat, hogy a helyi ukrán elit önazonosságához szorosan hozzátartozott az európai identitás, az oroszokat és a Szovjetunió többi népét maguknál kevésbé európainak, kevésbé civilizáltak tartották. Az ukrán nacionalisták között az antibolsevizmus is megtalálható volt, amit tovább erősítettek a szovjet megszállással megkezdődő deportálások. Ennek ellenére a berendezkedő hatalom elnyomó intézkedései a különféle nemzetiségeket nem érintették egyforma arányban; a deportáltak több mint 80%-a lengyel volt. Habár a hivatalos ideológia a proletárok uralmát hirdette, az ellenség kijelölésekor a lengyel származás felülírta az osztály-hovatartozást. A lengyelek deportálása során sor került a helyi ukrán nacionalisták és a szovjet hatóságok együttműködésére is.

A német megszállás a város zsidó közösségének pusztulását és az ukránok arányának további növekedését hozta magával.

A német megszállók a szovjetekkel ellentétben nem kínálták fel a magas szintű kollaboráció lehetőségét a helyi ukrán vezetőknek, ugyanakkor a német Generalgouvernement az államigazgatás alacsonyabb szintjein számos pozíciót biztosított az ukrán nemzetiségűek számára. A németek alatt is tovább folyt a helyi oktatás ukránosítása. Az elkobzott zsidó vagyomból a lvivi lakosság is részesült, a német megszállás egy leginkább helyiek által elkövetett pogrommal vette kezdetét az SS pedig kifejezetten ukránok számára szervezte meg a Galizien-hadosztályt.

A szovjetek visszatérte a lvivi lengyel közösség megszűnését és a keleti származású lakosság nagyarányú bevándorlását jelentette. A szovjet vezetés lakosságcsere révén a maradék lengyel nemzetiségű népet is áttelepítette az anyaországba. Megkezdődött a város szisztematikus lengyeltelenítése, az utcanevek, emlékművek cseréje. A város lakosságának létszáma a háború előtti népességszám felére esett vissza, ám a veszteséget pótolta a vidékről és Kelet-Ukrajnából érkező tömeges bevándorlás. A szovjet vezetés ekkortól már sokkal kevésbé támaszkodott a helyi elitekre; a vezető pozíciók túlnyomó többségét, mind a főbb adminisztratív, mind pedig az ipari vezetői pozíciókban, a keleti bevándorlók tették ki. 1948-ban a nőmenklatúra tagjainak csupán 15%-a volt helyinek tekinthető. A helyiek és a keletiek összeolvadására az első nemzedékben még nem került sor, a mindennapokban a két csoport továbbra is megkülönböztette egymást.

A kötet külön fejezetben taglalja, hogy a város iparosítása a szovjet nemzetépítési politika kiemelt területe volt. A nagyméretű bevándorlást azok a tervek tették szükségessé, amelyek a várost a térség ipari centrumává akarták átalakítani. A szerző szerint a szovjet vezetés nemcsak az egységes szovjet gazdasági térbe akarta Lvivet bekapcsolni, hanem az iparosításban a nyugat-ukrán nacionalizmus leküzdésének egyik eszközét is látta. A szovjet propaganda ellentétbe állította a szovjet modernitás képviselő urbanizációt és jólétet azzal, amit az ukrán nacionalizmus parasztromantikájaként értékeltek.

A helyi értelmiségi elit elleni támadás integráns része volt ennek a nacionalistaellenes kampánynak. A független Ukrajna

mellett kiálló értelmiségieket a szovjet diskurzusban úgy aposztrofálták, mint akik valójában a lengyel uralmat kívánják visszaállítani. A Jaroszlav Halan szovjet-ukrán kommunista publicista ellen 1949-ben elkövetett merénylet adta meg az alapot a nacionalistának bélyegzettekkel szembeni tömeges fellépésre. Ekkor mintegy 70 ezer embert deportáltak Nyugat-Ukrajnából. Tarik Amar szerint, bár a nacionalistákat Ukrajnában mindenhol üldözték, az 1949–1950-es fellépés szorosan a nyugati területekhez kötötte és tovább élte az ukrán nacionalizmus sajátos formáját. A lvivi ukrán értelmiség és eszméi elleni támadás hozzájárult a nyugat-ukrán különállás megőrzéséhez. A lvivi vezetés például rendszeresen panaszkodott amiatt, hogy a keletiekkel ellentétben a helyi fiatalok nem csatlakoznak a Komszomolhoz.

A hivatalos szovjet diskurzusban az etnikai előítéletek ugyanakkor maguk is megjelenhettek. A megmaradt, a két háború közöttinek csupán töredékét kitevő zsidó közösség elleni támadásokról szóló fejezet jól illusztrálja, hogy maguk a szovjet hivatalnokok és vezető értelmiségiek hogyan tudták saját antiszemita előítéleteiket megjeleníteni egy „kozmpolitizmusellenes” kampány során.

Az utolsó fejezet bemutatja, hogy a helyi szovjet vezetés szükségesnek látta egy helyi emlékezetpolitika kialakítását. A szovjet legitimáció kialakítását célzó narratíva a lengyel és a Habsburg-korszakot idegen uralom ígája alatti szenvedésként mutatta be, mely csak elmaradottságot szült; ezzel szemben a város eredeti keleti szláv voltát hangsúlyozta. A Nagy Honvédő Háború mítoszának országos felértékelődésével vált szükségesé a mítosz Lvivhez kötött változatának kialakítása. A kommunista üdvtörténet természetes tárgya lehetett volna a KPZU, a lengyelországi ukrán területeken működő kommunista párt tevékenysége, de a KPZU vezetőinek kegyvesztettsége 1956-ig a párt említését is megakadályozta. A helyi partizánok megszélyesítője így a Narodna Hvardia nevű, helyi kommunistákból álló szervezet lett, amely viszont a valóságban a többi, nem kommunista ellenállócsoporthoz, de még a KPZU-hoz képest is minimális szerepet játszott a németellenes küzdelem-

ben. Az elemzés bemutatja, hogy a Hvardia emlékezete kapcsán milyen lényeges ellentétek voltak jelen a helyi elitben, még akár az egykori résztvevők körében is. Ez is azt jelzi, hogy a helyi elit sokkal nagyobb mozgásszabadsággal rendelkezett, mint amit a központosított szovjet rendszertől elsőre várna az olvasó. A szerző végkövetkeztetése szerint a pártállam szerepe nemcsak abban merült ki, hogy kitelepítette a lengyeleket, vagy nem oroszosította a várost, hanem beavatkozásával aktívan formálta a lviviek identitásának megjelenését.

A kötet meggyőzően támasztja alá, hogy a helyi szervek aktívan befolyásolták a lvivi ukrán identitást, ugyanakkor megválaszolatlanul hagyja azt a kérdést, hogy azok az ukrán nacionalisták, akik nem fogadták el a rendszert, milyen módon viszonyultak a pártállamhoz. A nyugat-ukrajnai területeken zajló gerillaháború léte, a tisztogatási hullámok nem arra utalnak, hogy a helyi lakosság legmeghatározóbb stratégiája a kollaboráció lett volna. William Risch szerint, ami első látásra kollaborációnak tűnik, a rendszerrel szembeni lázadás hiánya, az valójában könnyen lehet, hogy egyszerű pragmatizmus, a fogyasztói kultúra, nem pedig a rendszer elfogadása.⁶ Erre különösen szemléletes példa, hogy a rendszer bukása után nem a szovjet-lvivi lokálpatriotizmus egyik változata öröklődik tovább, hanem a szovjetek által üldözött ukrán nacionalisták lesznek az ukrán emlékezetpolitika tárgyai.⁷ Szintén érdekes kérdés, hogy a vallás milyen szerepet játszott a helyi ukrán nacionalizmus alakításában. Itt különösen a nyugat-ukrán identitás szempontjából annyira fontos görögkatolikus közösségre gondolhatunk.

A kötet nagy erénye, hogy a város történetének eddig nem tárgyalt korszakát tárja fel részletesen. Következtetéseit sokrétű forráscsoportra alapozza: a demográfiai adatok, a helyi politikát alakító vezetők iratai, vagy a kormánysszervek belső információcseréje és jelentései mellett felhasználja a várossal kapcsolatban keletkezett kiterjedt memoárirodalmat, az adminisztrációhoz érkező kérvényeket, és a helyi sajtót is. A szerző

⁶ William Jay Risch: I. m. 5.

⁷ Christoph Mick: I. m. 373.

rendszeresen alkalmazza a léptékváltás eszközét; így nemcsak a makroszintű jelenségeket ábrázolja, hanem az egyszerű emberek reakciói sem kerülnek el a figyelmét. A kötetben így rendszeresen megjelennek a nagypolitikai események által alakított emberi történetek, a kivételes élethelyzetekben az egyének előtt álló lehetőségek, egyéni túlélési vagy gyarapodási stratégiák. Így képet kaphatunk arról, hogyan működött a városban a korrupció, vagy arról, hogy milyen módon zajlott a lakáshoz jutás. A szerző léptékváltó megközelítésmódja érdekfeszítővé és emberközelivé teszi az olvasmányt. A kötet azáltal, hogy a modern Lvivet legmeghatározóbban formáló korszakot és eseményeket állítja vizsgálatának középpontjába, jelentős hiányosságot pótol, hiszen az ukránosításról és ennek a szovjetizálással kapcsolatos összefüggéseiről a nemzetközi szakirodalomban eddig nem olvashattunk átfogó összefoglalót. A kötetet így haszonnal forgathatják mind a tágabb értelemben vett várostörténet, mind a szovjetológia és a nacionalizmuskutatók iránt érdeklődő olvasók is.

Lajkó Ádám